

SZENDE KATALIN

A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPKORI NÉMET NYELVŰ FORRÁSOK KIADÁSÁNAK ELVEI ÉS GYAKORLATA

I. A német nyelvű szövegek helye a középkori Magyarország írásbeliségében

1. Köztes helyzetben

Ha egyetlen jellemző kifejezéssel kellene a német nyelv helyzetét meghatározni a középkori Magyarország írásbeliségében, a „köztes” szót használnám. A német nyelv köztes helye a latin és a magyar között több szempontból is értelmezhető:

A kezdeteket illetően: a latin gyakorlatilag az államalapítással egyidőben nemcsak szóban, de írásban is a legfontosabb nyelvvé lépett elő, ezért hosszú, egybefüggő szövegeink vannak számos műfajból folyamatosan a XI. század elejétől. Német szövegeket viszont — bár német beköltözőkkel már az államalapítástól kezdve számolhatunk — csak a XIV. század elejétől (nagyobb mennyiségben csak a század utolsó harmadától) foglaltak írásba a Kárpát-medencében. Végül a magyar nyelv, a szórványemlékektől és néhány liturgikus szövegtől eltekintve, csak a XVI. század középső harmadától vált a mindennapi írásos gyakorlat részévé.

A mennyiség szempontja szintén összefügg az időbeli eltéréssel, de emellett az alább tárgyalandó társadalmi háttérrel is. Pontos százalékarányt nehéz megállapítani a hazai oklevelek nyelvi megoszlását illetően (az oklevelet a szó tágabb, 1526 előtti iratot jelentő értelmében használva), de a latin nyelvű szövegek aránya legalább 95%-ot tesz ki, a németeké maximum 4-5% lehet, míg a magyar szövegek a 0,5%-ot sem érik el.

A német nyelv köztes helyzetben volt a hivatalos használat és elfogadottság tekintetében is. A latin az egyházi élet mellett az államhatalom minden ágának gyakorlásában főszerepet játszott, a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás is ezen a nyelven történt. A német, mint alább látni fogjuk, az utóbbi két hatalmi ágban kapott némi szerepet, főleg a helyi közigazgatásban; emellett a gazdasági írásbeliségben volt jelentősebb szerepe. A magyar nyelv hivatalos használata

szinte kizárt volt, 1526 előtti dokumentumaink közül csak egyes magánjogi iratok (pl. végrendeletek), gazdasági feljegyzések és missilisek íródtak ezen a nyelven. A hivatalos használattal szorosan összefüggött a szakszerűség kérdése. Bár helyesírásról a vizsgált időszakban nem beszélhetünk, a gyakorisággal egyenes arányban állt az írásmódok rögzülése, az egyes hangzókat megjelenítő betűktől az állandósult formulák alkalmazásáig. Ezt a szempontot az átírás készítésénél, a szöveg „normalizálhatóságának” vizsgálatánál is figyelembe kell venni.

Végül, de nem utolsósorban, a német köztes helyet foglalt el anyanyelvi mivoltát tekintve is. Itt a pólusok felcserélődnek: a latint, bár nem tekinthető teljesen „holt nyelvnek” a középkorban, senki sem szívta az anyatejjel magába, míg a magyar a lakosság többségének első kommunikációs eszköze volt. A német, bár a Kárpát-medence lakosságának csak kis hányada beszélte, kétségtelenül a népnyelv kategóriájába tartozott, Európa lakói közül pedig majd’ minden negyediknek anyanyelve volt valamelyik nyelvjárása. A középkori Magyarországra is több területről érkeztek a német bevándorlók. A legtöbben és időben legegyszerűsebb eloszlásban a bajor-osztrák területről költöztek be a XII. század végétől, folytonos utánpótlást biztosítva, elsősorban a nyugati országrészből. A Szászföldről jövők két nagyobb tömbben, Erdélyben és a Szepességben telepedtek meg, de szórványosan az ország nyugati és középső területein is letelepedtek. A fővárosban a bécsiek mellett a nürnbergi kereskedőcsaládok jelenléte volt folyamatos. A magyar és német lakosság együttélése egymás nyelvének megismerését és bizonyos mértékű el-sajátítását is eredményezte. Ez a kétnyelvűség az írásos emlékekben is tükröződik, a hangzók lejegyzésének módjában és az idegen ill. jövevényszavak használatában egyaránt.¹

2. A kancelláriai gyakorlat alakulása

Mint fentebb utaltunk rá, a német nyelv használatának egyik fő területe a hivatali írásbeliség volt, ez pedig összekapcsolódik a hivatásos írószervek, a kancelláriák megjelenésével és fejlődésével. A Kárpát-medence viszonylatában először a német többségű városokban alakult ki, fejlettebb mintákat követve, a kancelláriák szervezete és a hozzájuk kapcsolódó speciális nyelvhasználat. Az első ismert magyarországi német nyelvű oklevél egy Pozsonyban 1319-ben kelt adománylevél a heiligenkreuzi ciszterci apátság számára. Az elszórt, egyedi példák után a szerve-

---

¹ Ld. Némtek (Kubinyi András szócikke), Német-magyar kapcsolatok (Mollay Károly szócikke), In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994. 485–487. p.

zett német írásbeliség a XIV. század közepén indult meg a nyugat-magyarországi városokban. A század utolsó negyedében Északkelet-Magyarországon is megjelentek a német nyelvű iratok, míg Erdélyt 1419-ben érte el ez a tendencia, ekkortól kezdve mind az egyes városok, mind a szebeni szász szék adott ki német iratokat. Kivételesen egyházi scriptoriumból is kikerülhettek német nyelvű oklevelek, mint azt egy, a borsmonostori (Klostermarienberg) ciszterci apátságban 1355-ben írásba foglalt birtokátruházó levél tanúsítja.²

A nyugati határszélen a közvetlen mintaadó Bécs városa lehetett, ahol a hercegi kancellária 1281-től, a városi 1291-től adott ki német nyelvű okleveleket. A minőségi és mennyiségi változást, azaz egy új nyelv írott dokumentumainak tömeges megjelenését az is elősegítette, hogy egyre többen tanultak ezen vidékek lakói közül egyetemeken. A népnyelvű oktatás fokozatosan teret kapott a városi plébániai iskolákban is, bár a XIV–XV. században elsősorban közvetítő nyelvként szolgált a latin felé. A soproni kancellária jegyzői például kivétel nélkül a bécsi egyetemen tanultak, és egy kivétellel Ausztriából vagy Bajorországból költöztek a városba.³ Az írásos feladatok sokrétűbbé válásával differenciálódott a kancelláriák szervezete is. A jegyző (*notarius*, *Stadtschreiber*) mellett, aki a városi igazgatás első fizetett szakalkalmazottja volt, több írnok is segítette az ügyintézkést. Külön írnoka lehetett pl. a városbírónak, és a jegyző mellett másodjegyző és további írnokok működtek. Ezek saját korábbi gyakorlatukat és nyelvi normáikat is magukkal hozták. A világi írástudók szerepének növekedése tehát összességében a népnyelv érvényesülését is előmozdította.⁴

A magyar királyi kancelláriában, bár már Szent István korától dolgoztak ott német származású írástudók, a német nyelv meghonosodására csak a városoknál ké-

---

2 *Mollay Károly*: Magyar–német nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 120–123. p., többek között az említett oklevél teljes betűhív átírásával.

3 *Házi Jenő*: A városi kancellária kialakulása Sopronban. In: Soproni Szemle (= SSz), 10. (1956) 202–215. p.; *Mollay Károly*: Többnyelvűség a középkori Sopronban — A latin nyelv. I. rész. In: SSz, 21. (1967) 155–171., 205–223., 317–333. p.; II. rész. In: SSz, 22. (1968) 37–58., 130–150. p.

4 *Házi J.*: A városi i. m. 212–214. p.; *Veszélka László*: Sopron régi németsege és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában. Sopron, 1934.; *Lehotská, Darina*: Vývoj bratislavské mestské kancelárie do roku 1526. In: Historické štúdie, 4. 222–274. p.; *Gárdonyi Sándor*: Zur Geschichte der deutschen Kanzleisprache in der Slowakci. In: Német Filológiai Tanulmányok, 3. (19.) 5–38. p.

sőbb került sor.⁵ A magyar kancellária személyzete német nyelvű okleveleket először Zsigmond király és német-római császár idejében szerkesztett, aki apja, IV. Károly császár kancelláriájának mintájára szervezte át udvarának írásbeliségét. Az első hazai német nyelvű királyi oklevél 1397-ből maradt ránk, a nagyszombati polgárok sérelmeinek ügyében. Ez az írás — hasonlóan más királyi kancelláriai kiadványokhoz — sokkal kevesebb beszélt nyelvjárási elemet (*Sprechdialekt*) tartalmaz, ehelyett az egységesebb jellegű *Schriftdialekt*-ben készült.⁶ A Zsigmondot követő Habsburg uralkodók, Albert és V. László, majd Hunyadi Mátyás és a Jagellók kancelláriái egyre növekvő számban adtak ki német nyelvű okleveleket.

A hazai német írásbeliség következő korszaka, az 1526 és 1686 közötti 160 esztendő, amikor a német nyelvű források mennyisége tovább nőtt, a reformáció és a tömeges peregrináció, és nem utolsósorban a könyvnyomtatás elterjedése révén új normákkal, sokrétűbb hatásokkal gazdagította az eddigi fejlődést.⁷

3. A főbb német nyelvű forrástípusok

A latin nyelv egyeduralkodója után a XIV. század közepétől kezdve az oklevelek és egyéb iratok nyelvének megválasztásánál egyre inkább a kommunikációs partner, ill. az oklevélnyerő személye volt a döntő, bármilyen személy vagy testület is volt az oklevelek kiadója. Még a hiteleshelyeknél is, ahol az ügyintézés nyelve döntően a latin volt, „saját ügyében kiadott oklevelei között elvétve már a XIV. században találunk német nyelvűt olyan esetben, ha idegen (osztrák) féllel történt a megállapodás”.⁸

Az uralkodók gyakran politikai érdekből, a városok jóindulatának megnyerése és a közvetlenebb érintkezés érdekében leveleztek városaikkal németül, ugyanakkor országos jelentőségű ügyekben, szigorú parancsok vagy ünnepélyes privilégiumok esetében továbbra is a latint használták. Fontos lehetett az adott ügyben érintett további személyek nyelvtudása is: ha nemesek, megyei hatóságok vagy

---

5 *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.) 190–191. p. említi I. Lajos 1371-ben és 1372-ben kiadott német nyelvű oklevélét, amelyet azonban nem a magyar királyi kancellária szerkesztett.

6 Zsigmondkori Oklevéltár. I. köt. Szerk.: Mályusz Elmcér. Bp., 1951. 544. p. Vö.: *Mollay K.*: Magyar–német i. m. 124–127. p.

7 *Mollay, Karl*: Zur Geschichte der Norm der deutschen Schriftsprache in Ungarn (16–17. Jahrhundert). In: *Linguistische Studien. Reihe Arbeitsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR*, 3. (1973) 123–133. p.

8 *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 221. p.

egyházi emberek is érintve voltak, ismét csak a latin került előtérbe; sőt még a levelet vivő, és az ügy egyes részleteinek intézésével megbízott kiküldött kilité is befolyásolhatta a nyelvválasztást. Ezeket az általános megállapításokat, melyeket elsősorban a soproni városi oklevéltár köteteinek áttekintése alapján tettem,⁹ érdemes lenne a későbbiekben módszeresen is ellenőrizni.

Emellett természetesen a német anyanyelvű közösségek belső ügyeinek intézése is növekvő mértékben népnyelven zajlott. Ezek a szempontok határozták meg a német nyelven íródott források főbb típusait is.

A legnagyobb és legkiterjedtebb írásbeli gyakorlattal rendelkező önkormányzók közösségek a városok voltak. Ahol a jogélethez kapcsolódó szövegek: a jogkönyvek és jogszabályok gyakran németül íródtak, és az ügyintézés is ezen a nyelven történt, ott a belső igazgatással összefüggő városi könyveket: telekkönyveket, bírói könyveket, jegyzőkönyveket és hasonlókat is németül vezették. Ezen könyvek bejegyzéseinek hitele és bizonyító ereje azonos volt az oklevelekével. A város lakóinak egymás közti ügyeit is ezen a nyelven rögzítették a város pecsétje alatt kiadott okleveleken, gyakran erre a célra felfektetett városi könyvekbe is bemásolva azokat, amint azt pl. a budai jogkönyv is előírta (52. par.).¹⁰ Jegyzőkönyveket vezettek a városi tanács ülésein hozott határozatokról is.¹¹ A városok egymás közti levelezése szintén jórészt németül zajlott, és a gazdasági feljegyzéseket és számadásokat is többnyire németül vezették.

Ez a gyakorlat legerősebben a nyugati határszél városaiban (Pozsony, Sopron, Kőszeg) terjedt el, őket követték a német nyelv gyakoriságában az erdélyi szászok, míg az északkeleti Felvidéken a szepességi szászoknál elterjedtebb volt a latin használata a helyi adminisztrációban. Ebben a fejlődésben a közösségek zártságán és összetartásán kívül szerepe volt annak is, hogy a nyugati határszélen folyamatosan érintkezésben voltak a német nyelvterülettel, és onnan érkezett a lakosság utánpótlásának jelentős része is. A távolabbról bevándorolt szászok kevésbé tudták tartani a kapcsolatot őseik lakhelyével, és mindennapos üzleti és magánjellegű kapcsolataikban is kisebb volt a német partnerek jelentősége. A főváros, Buda adminisztrációja is valószínűleg részben németül zajlott, amire a levéltár pusztulása miatt főleg a jogkönyvből következtethetünk.

9 *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1923–1929. Különösen az I/2–I/7. kötetek.

10 *Mollay, Karl*: (Hrsg.): Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Budapest–Weimar, 1959. 80–81. p.

11 *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 232–236. p., a legkorábbi városi könyvek felsorolása: 234. p.

Hasonlóan erős, sőt a városokénál zártabb közösséget alkottak a kézműves céhek. Az ezekben történő felvétel feltételei sokban hasonlóak voltak a városi polgárjog megszerzésének követelményeihez. Az utánpótlás itt is részben kívülről, gyakran a távolabbi német vidékekről beköltöző legények vagy mesterek köréből került ki, akik magukkal hozták nyelvüket és az otthon megismert írásos gyakorlatot. A német nyelvű céhes iratok keletkezéséhez az is hozzájárult, hogy az iparosok testületei a városi tanácsok felügyelete alatt álltak, akik egyéb ügyekben követett gyakorlatukat alkalmazták itt is. A céhes iratok főbb típusai között a privilégiumokat, a legényegyletek szabályzatait, az inasok vagy legények törvényes származását és korábbi mesterüknél végzett megfelelő munkáját bizonyító leveleket találjuk. Mesterkönyvek, céhszámadások ebből a korból még alig maradtak fenn.

Az egyes városok mellett üzleti társaságok és magánszemélyek is készítettek számadáskönyveket, adásvételi szerződéseket, adósleveleket, elszámolásokat, nyugtákat német nyelven. Ezek sajnos a hivatali adminisztráció iratainál is nagyobb mértékben voltak kitéve a pusztulásnak; sokszor, miután érvényüket vagy aktualitásukat veszítették, maguk a készítőik semmisítették meg őket.

Az egyre gazdagabbá váló késő-középkori magánlevelezésnek szintén csak töredéke maradt ránk, de az a kevés, ami fennmaradt, nyelvészeti szempontból legalább olyan becses emlék, mint tartalmát tekintve. Itt ugyanis gyakrabban fordulnak elő kevésbé gyakorlott kezek, szokatlanabb írásmódok, ritkább szavak, mint a „hivatalos” szövegekben. A missilis leveleket kezdetben az oklevelek mintájára szerkesztették, a XV. század közepétől egyre inkább saját formai sajátosságokkal rendelkeztek (megszólítás, búcsúformulák, aláírás), ami a német nyelvű levelekre is jellemző volt. A levél írójának személyén túl itt is a címzett nyelvismere és elvárásai határozták meg a missilisek nyelvét.

Ezek a főbb oklevél- és irattípusok megegyeznek a Közép-Európa más területein keletkezett iratokkal, formai és tartalmi sajátosságukat tekintve is. Ez részben a népesség mobilitásával, de még inkább az írásbeliséggel szemben támasztott hasonló igényekkel magyarázható. A későbbi összehasonlító vizsgálatok feladata lesz megállapítani, hogy ezen a nemzetközi gyakorlaton belül milyen helyi sajátosságok alakultak ki.

Mindezek mellett a történeti irodalomhoz sorolható krónikák, továbbá egyházi művek (bibliafordítások, prédikációk, stb.) és világi szépirodalmi alkotások is gazdagították a hazai német nyelvű írásbeliséget. Egy részük természetesen a határon túl íródott, később idekerült kézirat volt.¹² Ezek kiadásának módszertanával itt

---

12 *Pukánszky Béla*: Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Bd. I. Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Münster, 1931. 31–123. p.

nem foglalkozunk; felment ezalól Vizkelety András közelmúltban megjelent szabályzata is.¹³

II. A szövegkiadás során felmerülő problémák

A német nyelvű oklevelek megjelenése, mint láttuk, arra az időszakra esik, amelyet az oklevéltan a tömeges oklevéladás korának nevez, ezért általánosságban az erre a korszakra lefektetett irányelvekből kell kiindulni.¹⁴ A német nyelv népnyelvi jellege és a nyelvtörténeti sajátosságok miatt azonban szükséges egy külön szabályozás elkészítése is, főleg az átírás módszereit illetően.

A német nyelv elsősorban olyan közösségek írásbeliségében kapott nagy szerepet, ahol az belső használatú nyelvként, azaz a túlnyomó többség, vagy legalábbis a vezető réteg anyanyelveként szolgált. A bevándorlás sokféle forrásának megfelelően természetesen sok különböző nyelvjárás volt használatban. A bajor-osztrák és az alemann telepések a felnémet, a közép-frank területről érkezők a középnémet, az alsófrank és szász bevándorlók az alnémet nyelvjárást beszélték — és idővel írták. Ez a helyi nyelvjárás, ill. a szöveg leírójának nyelvjárása keveredik aztán a hivatalos kancelláriai nyelvezet elemeivel, az utóbbi természetesen inkább érvényesül a formulás részekben, az előbbi pedig a narratióban és a dispositioban.

Köztudott, hogy a német nyelv fejlődésének ebben a korszakában (sőt utána még évszázadokig) nem alakultak ki egységes helyesírási normák. A szöveg leírójának nyelvjárásától és műveltségi szintjétől, az írásban való gyakorlottságától függött az egyes dokumentumok írásképe és írásmódja. Ez két oldalról is indokolja a betűhív átírások alább részletezendő elvét. Egyrészt ha tudjuk a lejegyző személy származási helyét és társadalmi állását, a közölt szöveg újabb adalékot jelent az adott terület és társadalmi réteg nyelvi normáinak és nyelvjárásának megismeréséhez. Másrészt viszont ha a fenti adatok valamelyike nem ismert, hasonló nyelvi és hangzólejegyzési sajátosságok alapján következtethetünk rá, hogy honnan és milyen körökből származott a szerző vagy lejegyző. A dokumentumok írásmódja ily módon maga is forrásértékkel rendelkezik.

A szöveg kiadójának tehát törekednie kell arra, hogy — az érthetőség ill. értelmezhetőség határain belül — minél többet megtartson ezekből a jellegzetességek-ből. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy bizonyos formai sajátosságok megfi-

13 *Vizkelety András*: Német. In: Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. Összeáll.: Péter László. Bp., 1988. (Újra kiadva: Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk.: Hargittay Emil. Bp., 1997. 91. p.)

14 Ld. Tringli István cikkét ugyancsben a számban.

gyelése céljából még a legjobb kiadás mellett is szükség van az eredeti szöveg megtekintésére, ezért indokolatlan lenne a szöveg érthetőségét pl. a dictamen jelekkel vagy a sorvégződések feltüntetésével megzavarni. A kiadás ugyanis mindig egyfajta értelmezést is jelent, ezért nem az eredeti szöveg pontos képét tükrözi, hanem a kiadónak meg kell kísérelni leválasztani az esetleges és a szöveggel nem összefüggő mellékes jelenségeket a szöveg lényegéhez tartozó elemektől. Ez gyakran nem könnyű feladat, mivel feltételezi a forrástípus, a keletkezési körülmények valamint a szöveg és lejegyzője viszonyának (hivatásos jegyző, másoló, alkalmi tollforgató, tollbamondás alapján lejegyző személy, autográf levél, stb.) ismeretét. Ezért nem is lehet teljesen egységes, minden esetben kötelező szabályokat lefektetni, hanem mindig az adott szöveg jellege dönti el, hogy hogyan készüljön a kiadás. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy itt is egyfajta köztes helyzet érvényesül a „tetűhű”, paleográfiai híúságú és a teljesen normalizált, sőt modernizált szövegek között.

Az alábbiakban röviden sorra veszem azokat a részben technikai, részben elvi jellegű kérdéseket, amelyek leggyakrabban felmerülnek a hazai középkori német nyelvű okleveles források kiadásánál, és javaslatot teszek az általában célszerűnek tartható megoldásokra.

1. Betűk

Mint fentebb részleteztem, mind a nyelvtörténeti, mind az általános történeti szempontok a betűhív közlést indokolják. A szöveg hangtani jellemzőit és nyelvjárási jellegét mindenben meg kell tartani. Az u–v esetében azonban megengedett az egységesítés, a hangzóhív átírás gyakorlata. Ezek a betűk ugyanis nem következetesen eltérő hangzókat jelöltek, hanem egy-egy kézen belül is esetlegesen kerültek alkalmazásra. Egységesítésük a szöveg jellegét nem változtatja meg, viszont jelentősen megkönnyíti olvasását. Eszerint tehát ahol ezekkel a betűkkel mássalhangzót jelöltek, v-t írjunk, ahol magánhangzót, ott u-t. A w-t ellenben minden esetben tartsuk meg eredeti formájában. Az i és j esetében a mássalhangzó–magánhangzó alapú, mai normákat követő egységesítés már problémákat okozhat, az y-t és az ij-t pedig, amelyeknek hangtani megkülönböztető szerepük is volt, feltétlenül tartsuk meg az eredeti alakban.

A kis- és nagybetűk alkalmazásánál nehéz teljesen egységes szabályt adni. Bizonyos szövegekben megfigyelhető ezek következetes — bár a modern normáktól eltérő — használata: a lejegyző által fontosnak tartott szavakat, szókapcsolatok első szavát (amely adott esetben névelő, névmás, elöljárószó is lehetett) nagy kezdőbetűvel írták. Jelentős személyiségek saját kezűleg írt szövegei esetén (amelyekből a kö-

zépkorban nagyon kevés íródott németül hazánkban), vagy ahol egyértelműen bizonyítható a kis- és nagybetűk értelemszerinti használata, indokolt lehet az eredeti írásmód megtartása. Más esetekben nehéz vagy lehetetlen eldönteni, hogy egy-egy kezdőbetű betű kis- vagy nagybetűt jelöl-e, illetve (pl. gazdasági feljegyzéseknél) nem állapítható meg a nagybetűk értelem-megkülönböztető, kiemelő szerepe. Ilyenkor véleményem szerint célszerű a mondatkezdő szavak és a tulajdonnevek kivételével minden szót kis kezdőbetűvel írni. Az írásmód megválasztását mindkét esetben a bevezetésben rögzíteni és indokolni kell. Néhány esetben (pl. foglalkozásneveknél) nem dönthető el egyértelműen, hogy az adott szót tulajdonnévnek tekintették-e. Itt, ha világosan látszik, az eredeti írásmód megtartása, kétséges esetekben a kisbetűs írás javasolható. Mindenképpen kerülni kell viszont a szó közben előforduló esetleges nagybetűk alkalmazását, mert ez nagyban rontja a szöveg olvashatóságát, és értelmi megkülönböztető szerepe minimális lehetett.¹⁵

A magánhangzók fölött elhelyezett diakritikus jeleket (pontok, vonalak, kis kiegészítő magánhangzó, leggyakrabban e, o vagy u), amelyeknek fonetikai funkciójuk van, lehetőség szerint nyomdatechnikailag reprodukálni kell. Az a, o, u magánhangzók fölött levő két pont, amely az említett felülírt kis e elcsökevényesedéséből alakult ki, írástechnikai okokból helyenként két vesszőnek tűnik. Az átírásban azonban mindig pontként tüntessük fel, mert hosszúságjelző szerepe nincsen. Az u fölött elhelyezett kampót, amely csak az n-től való megkülönböztetést szolgálja a gótbetűs írásban (a középkorra nem jellemző) nem kell jelezni.

2. Rövidítések

A közkeletű és egyértelmű rövidítéseket külön jelzés nélkül feloldott formában célszerű közölni. Különösen oda kell figyelni az ún. gyenge ragozás gyakran rövidített végződéseinek helyes feltüntetésére. Ha a rövidítés feloldásában a szöveg kiadója nem biztos, javaslatát szögletes zárójelben közölje. A feloldás elve alól kivételt képeznek a gazdasági forrásokban a pénz- és mértékegységeket jelölő rövidítések, ezek eredeti formájában történő közreadását nemcsak a helykimélés, hanem a szöveg jellegének megőrzése is indokolja. Ilyen esetben viszont a kiadáshoz csatolni kell egy rövidítésjegyzéket, amely lehetőleg a mértékegységek átszámítását is megadja.

---

15 Az esetek döntő többségében a 'z' betű figyelhető meg ilyen helyzetben, amelynek a sor fölé emelt írása egyébként is, minden nyelvi indok nélkül gyakran megfigyelhető középkori és főleg kora-újkorai szövegekben.

3. Egybe- és különírás

A szavak egybe- ill. különírásánál szintén a kéziratban található írásmód követése ajánlatos. Ha a szavak közti távolságból az írásmód nem állapítható meg egyértelműen, az értelem szerinti tagolást célszerű követni. Amennyiben a szöveg lejegyzője az egybe- ill. különírásnál értelemzavaró hibát vétett, ennek korrigálására jegyzetben kell felhívni a figyelmet.

4. Központozás

A középkori német szövegek központozása (főleg ami a vesszőket illeti) általában szinte semmiféle következetességet nem mutat, az esetlegesen elhelyezett „eredeti” írásjelek feltüntetése értelemzavaró félreértéseket eredményezhet. Ezért a központozásnak a szöveg értelmezését követő mai gyakorlatot kell tükröznie, ezzel is elősegítve a szöveg megértését. Nem szabad azonban túlzott mennyiségű modern írásjel (pl. gondolatjel, idézőjel) közbeiktatásával a szöveg kiadójának önkényes értelmezési kísérleteit az olvasóra erőltetni. Indokolt esetekben lehet utalni a szövegben található írásjelekre.

5. Egyéb átírási kérdések

Az itt nem érintett átírási kérdésekben (az eredetiben áthúzott, utólag betoldott vagy sérült szövegek közlése, dátumok átírása és feloldása, eredeti szövegoldal vagy hasáb végének jelölése) a latin oklevelek közlésénél írottakat kell követni. Az egységes megoldások alkalmazása azért is indokolt, mert sokszor egy kötetben, okmánytáron belül vegyesen kerülnek kiadásra német és latin nyelvű források. Gyakori az is, hogy német nyelvű iratokban (oklevelekben, missilisekben és gazdasági feljegyzésekben egyaránt) a bevezető és záróformulákban latin és német elemek keverednek.

6. Apparátus

A kiadandó forrást külön szövegkritikai és tárgyi apparátussal kell ellátni. Ennek összeállítása, a több példányban fennmaradt szövegek variánsainak jelölése, az oklevéllel együtt kiadandó szövegek (kancelláriai jegyzetek, külzet, solvit, stb.) jelölése szintén a latin szövegeknél alkalmazott elveket kövesse. Ugyanez vonatkozik a mutatókra is, amelyeknél az elengedhetetlen hely- és személynévmutató mellett

célszerű tárgymutatót is készíteni. Az előbbieknél a teljességre kell törekedni, az utóbbinál a szöveg jellegének és a kötet szerkesztésének szempontjai a meghatározók; ezeket a kötet vagy a mutató bevezetésében röviden ismertetni kell.

Az apparátusban egyetlen lényegi eltérést javaslok a latinhoz képest. Mivel egy átfogó hazai korai újfelnémet szótár megszerkesztése még mindig várat magára, a szövegben előforduló sajátos kifejezéseket célszerű egy szószedetben (glosszáriumban) megmagyarázni. Egyes esetekben ezt össze lehet kapcsolni a tárgymutatóval.

III. A magyar és a nemzetközi gyakorlat

A német nyelvterületen általában a fentebb ismertetett betűhű, de a kis- és nagybetűket, különösen a tulajdonnevek kezdőbetűit illetően normalizált, modern központozást alkalmazó gyakorlat az elfogadott. Oktatási célokra készültek ugyan a régi szövegeket a mai némethez közelítő, sőt jóformán mai németre lefordító forrásgyűjtemények is, ezek azonban általában már megjelent szövegeken alapulnak, és nem tekinthetők az adott dokumentumok mérvadó közléseinek.

Az eddigi magyar gyakorlat a saját rendszer kifejlesztése és a külföldi módszerek követése között ingadozott. Inkább historiográfiai, mint a gyakorlati szövegközlést segítő feladat lenne az egyes kiadásokban megvalósított elveket és gyakorlatot a kezdetektől napjainkig végigelemezni. A jelen keretek között, a teljesség igénye nélkül, csak néhány olyan esetet idézek, amikor szabályzatban foglalkoztak a fent tárgyalt kérdésekkel, vagy ahol a kiadás készítője maga fektetett le irányelveket a munkához.

1920 előtt igen kevés középkori magyarországi német oklevelet adtak ki, ezekenél a betűhív átirás, egyéb külsőségeiben az adott történész latin oklevélkiadáshoz igazodó gyakorlata érvényesült, de már megfigyelhető a német forrásközlésre való hivatkozás is.¹⁶ A sokat idézett 1920-as szabályzat csak az újkori források kiadásánál tért ki a német nyelvű szövegekre. A középkori forrásoknál, bizonyára a megnyitási szempontok miatt, csak a latinnal foglalkozott.¹⁷ A német szövegeknél ja-

16 Vö.: *Fejérvataky László: A történelem segédtudományai s különösen az oklevéltan hazánkban.* In: Századok (= Sz), 19. (1885) VIII. füzet 69. p.: „Középkori német szövegeket egészen az eredetihez híven szoktak közölni, nagy kezdőbetűket azonban, tekintet nélkül az eredetinek ingadozására, csak a tulajdonneveknél használnak a német publikációk.”

17 A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. 4. Részletes utasítás az újkori történeti források kiadására; 5. A M. Tud. Akadémia szabályai középkori latin források közlésére. In: Sz 53–54 (1919–1920). Melléklet 1–24. p., az újkori német szövegekről: 16–17. p.

vasolt igen erős normalizálást, különösen azt a kitélt, hogy „a tájszólási kiejtésekre vonatkozó jegyeket el kell hagyni” szerencsére a középkori szövegeknél nem követték a korabeli kiadók, bár a diakritikus jelek közlése olykor nyomdatechnikai okokból elmaradt.

Az 1945 utáni hazai német forráskiadványok elsősorban Mollay Károly (1913–1997) munkásságához kapcsolódnak, aki az elmúlt évtizedekben a hazai német nyelvtörténet legjelesebb művelője, a német forráskiadás vitathatatlan nagymestere és iskolateremtő egyénisége volt.¹⁸ Nem túlzás azt állítani, hogy aki ma Magyarországon középkori vagy kora-újkori források kutatásával foglalkozik, közvetlenül vagy közvetve (azaz tanítványain keresztül) tőle tanulta a mesterség alapjait. Legszélesebb körben ismert és legtöbbet idézett kiadása, a Budai Jogkönyv szövegének kritikai közzététele a nyelvészeti és paleográfiai szempontok lehető legalaposabb figyelembe vételével készült. A kis- és nagybetűk átírása — eltérően más egykorú külföldi forráskiadásoktól — pontosan követi a legkorábbi kézirat írásképét. A kiadási elvek és a mutatók összeállítási szempontjainak ismeretése szintén megtalálható a kötetben, de Mollay professzor nem utalt arra, hogy ezeket általános érvényűeknek tekintette volna.¹⁹

Szövegkiadási elveit egyik utolsó nagy munkájának, a Sopron Város Történeti Forrásainak első kötetében a kötet lektora, Kubinyi András kritikai megjegyzései nyomán foglalta utoljára össze „Írányelvek a soproni német források kiadásához” címmel, német és magyar nyelven.²⁰ Ez a fentebb leírt javaslatoktól elsősorban a nagybetűk átírásában tér el, védelmébe véve a teljes jelhűséget, beleértve a szó közbeni nagybetűk meghagyását is. A diakritikus jelek, az interpunkció és a rövidítések kérdésében lényegében a fenti II. részben leírtakhoz hasonlóan foglalt állást.

Az elméletileg is megindokolt alapelvek ellenére a kötetről és a sorozat további darabjairól belföldön és külföldön megjelent ismertetések — a kiadások erényeinek vitathatatlan elismerése mellett — kritikával fogadták a módszer egyes eleme-

18 Mollay Károly irodalmi munkássága. In: SSz 47. (1993) 403–422. p., 51. (1997) 198. p. Ld. még *Turbuly Éva*: Mollay Károlyra emlékezve. In: SSz 51. (1997) 193–198. p. és az ott idézett életrajzi irodalom.

19 *Mollay K.*: *Offner Stadtrecht* i. m. különösen: 30–31. p.

20 *Mollay Karl* (Hrsg.): *Első telekkönyv / Erstes Grundbuch, 1480–1553*. Sopron, 1993. (Sopron Város Történeti Forrásai. A sorozat 1. köt.) Bevezetés: XLI–XLII. p.

it. Elsősorban e kis- és nagybetűk használatát kifogásolták, a tulajdonnevek jelhű átírását esetenként értelemzavarónak is nevezték.²¹

Az elmúlt évtizedekben a fentebb idézettek mellett ismereteim szerint két közlemény foglalkozott részletesebben a XVIII. század előtt keletkezett német szövegek kiadásával. Az egyik a Magyar Országgyűlési Emlékek szabályzata,²² amely a szavak kezdőbetűjének átírásában, az egybe- és különírásban valamint a kettős magán- és mássalhangzók írásában több olyan normalizálást írt elő, amelyek ellentétesek a betűhív átírás még a XVIII. században is nyelvtörténetileg indokolható szempontjaival.²³ Vizkelety András elsősorban irodalmi szövegek kritikai kiadásához készített szabályzata egyes rövidítések feloldásában, az i-j normalizálásában, valamint a szókezdő és szó közbeni nagybetűk teljes körű megtartásában tér el a fent mondottaktól.²⁴

A rövid áttekintés alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a történészek általában az egyszerűsítést, a bizonyos fokú normalizálást, míg a nyelvészek és irodalmárok az eredeti íráskép pontosabb visszaadását tekintik célszerűnek. Az I. részben a források sokféleségéről elmondottak fényében nyilvánvaló, hogy nem lehet teljesen egységes rendszert alkotni és kötelezővé tenni mindenfajta szöveg kiadásához. Az egyetlen kötelező szabály — amit többek között a kora-újkori szövegek kiadásával foglalkozó német bizottság is ekként rögzített²⁵ — az, hogy az átírás és a kiadás alapelveit a közzététel előtt rögzíteni és ismertetni kell.

A kiadásban természetesen nemcsak a szöveg jellegére, hanem a várható olvasóközönségre is tekintettel kell lennie. A fentebb részletezett alapelvek a tudományos célú kiadásokra vonatkoznak, amelyek a nyelvészek, irodalomtörténészek, történészek számára egyaránt készülnek. Ez a kör, amely a magyarországi középkori német szövegeket kutatásaihoz aktívan felhasználja, hazánkban nem túlzottan népes. A kisebb számot ellensúlyozza azonban, hogy német nyelvterületről, sőt

---

21 Wilfried Reininghaus Moritz Pál üzleti könyve kiadásának ismertetésekor írja: „Dies [ti. a kis- és nagybetűk betűhű átírása] wirkt beim Lesen störend, eine Normalisierung, zumal der Eigennamen, wäre hilfreich gewesen.” (Vierteljahrschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 83. (1996) 283. p.) Hasonlóképpen a kis- és nagybetűk értelem szerint átírása mellett történelmi recenziójában Tringli István (Sz 129. (1995) 226–229. p.) és Németh István (Levélári Szemle, 1995/4. 90–91. p.) is.

22 Benda Kálmán: A MOE sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: Sz, 108. (1974) 436–475. p., itt: 447–448. p.

23 Vö. Soós István írásával a jelen számban.

24 Ld. fentebb, 13. jz.

25 Empfehlungen zur Edition frühneuzzeitlicher Texte. In: Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland, Berichtsjahr 1980. Stuttgart, 1981. 85–96. p.

más országok medievistái köréből is számíthatunk érdeklődőkre. Ezért ezekben a kiadásokban a nemzetközi gyakorlat ismeretében kell eljárni, azt a lehetőségek szerint követni, illetve megindokolni az esetleges eltéréseket. A legtöbb kérdésre (és nemcsak a német nyelvre) kiterjedő, de az egyéni megoldásoknak is helyet hagyó szabályozás a fent említett, Stuttgartban kiadott kora-újkori irányelvek gyűjteménye, amely a hazai kutatás számára is referenciaként szolgálhat.

A közös szempontrendszer kidolgozása azért is fontos — bármilyen nyelvről legyen is szó — mert a Kárpát-medence forrásanyagának közreadása csak a szomszédos országok kutatóival való együttműködésben valósulhat meg. Így a közép-kori Magyarország területén keletkezett német forrásszövegek kiadása is, akár az erdélyi szászokra, akár a felvidéki településekre, akár a nyugati határszélre gondolunk, a határokon inneni és túli kutatók munkája révén egyaránt napvilágot láthat.

A szlovák, román, osztrák kutatással való együttműködés közös módszertani alapja a német források esetében a német nyelvterületen kidolgozott alapelvek adaptálása lehet az adott forrástípusra. Kívánatos lenne, hogy a Kárpát-medencében keletkezett azonos jellegű források (pl. missilisek, számadáskönyvek, céhprivilegiumok) lehetőleg azonos gyakorlat szerint kerüljenek kiadásra. Az új technikai lehetőségek (pl. nagy menységű facsimile kiadása CD-ROM-on, a szövegek digitalizálása) — amelyek tárgyalása túlmutat a jelen tanulmány keretein — szintén segíthetnek az együttműködésben. Bármilyen műszaki megoldásokat használunk is, a közös szakmai érdekek nem hagynak kétséget afelől, hogy a források minél szélesebb körének hozzáférhetővé tétele egyszerre cél és eszköz a közös múlt megismerésére. Ebben a közösen használt nyelvek, köztük a német is, komoly segítségünkre lehetnek.